

Η σειρά *Τεχνολογία Μέσα Πολιτισμός* των Εκδόσεων «Κάλαμος» φιλοδοξεί να συμβάλει στη γεφύρωση του χάσματος των «Δύο Πολιτισμών» — της κουλτούρας των γραμμάτων και της ελισθημονικής και τεχνικής κουλτούρας. Σ' ένα κόσμο και σε μια εποχή που όλες οι βασικές παραδοχές μας για τον κόσμο και τον άνθρωπο αλλάζουν ταχύτητα, η σειρά *Τεχνολογία Μέσα Πολιτισμός* επιδιώκει να προσφέρει μια αποκάλυπτική ματιά στο καινούργιο, χωρίς προκαταλήψεις, εθελουφιλίες ή αναστολές.

ΜΑΡΣΑΛ ΜΑΚΚΟΥΑΝ

MEDIA

ΟΙ ΠΡΟΕΚΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Μετάφραση:
Σπύρος Μάνδρος

Καθώς
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΜΕΣΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

πραλισμό του να γίνεται δεκτός ως χιούμορ. Οσο περισσότερο έδειχνε την ικανότητα των ανθρώπων να μπλέκονται σε φοβερές δυσκολίες, μαζί με την απόλυτη ανικανότητά τους να βοηθήσουν τον εαυτό τους, τόσο περισσότερο οι άνθρωποι γελούσαν. «Η σάτιρα», είπε ο Σούιφτ, «είναι ένας καθρέφτης όπου βλέπουμε κάθε άλλο πρόσωπο εκτός απ'το δικό μας».

Η στήλη κόμικς και η διαφήμιση ανήκουν κι οι δύο στον κόσμο των παιγνίων, στον κόσμο των μοντέλων και της προέκτασης των καταστάσεων σε άλλα σημεία. Το περιοδικό *MAD*, ο κόσμος της ξυλογραφίας, η γκραβούρα και το καρτούν, τα έφεραν μαζί με άλλα παίγνια και μοντέλα στον κόσμο της ψυχαγωγίας. Το *MAD* είναι ένα είδος εφημεριδίστικου μωσαϊκού της διαφήμισης ως ψυχαγωγίας και της ψυχαγωγίας ως μορφής τρέλας. Και πάνω απ' όλα, είναι μια γκραβουρική και ξυλογραφική μορφή έκφρασης και εμπειρίας, που η ξαφνική ελκυστικότητα της είναι σίγουρο δείγμα βαθειών αλλαγών στην κουλτούρα μας. Εχουμε τώρα ανάγκη να κατανοήσουμε τον χαρακτήρα της γκραβούρας, του κόμικς και του καρτούν, που προκαλούν και μεταβάλλουν την καταναλωτική κουλτούρα του φίλμ, της φωτογραφίας και του τύπου. Δεν υπάρχει μόνο μια προσέγγιση σ' αυτό το θέμα και μια μόνο παρατήρηση ή ιδέα που μπορεί να λύσει το τόσο σύνθετο αυτό πρόβλημα της μεταβολής της ανθρώπινης αντίληψης.

18. Ο έντυπος λόγος

Αρχιτέκτων του Εθνικισμού

«Όπως αντιλαμβάνεσθε, κυρία μου», είπε ο δρ. Τζόνσον με επιθετικό χαμόγελο, «είμαι καλο-αναθρεμμένος σε βαθμό αχρηίαστης συνέπειας». Οποιο βαθμό κονφορτισμού κι αν είχε πετύχει ο δόκτωρ με την καινούργια έκφραση του καιρού του στην καλοβαλμένη νοικοκυροσύνη, είχε πλήρη επίγνωση της αυξανόμενης κοινωνικής απαίτησης για το οπτικά ευπαρουσίαστο.

Η εκτύπωση με κινητά τυπογραφικά στοιχεία ήταν η πρώτη εκμηχάνιση μιας πολύπλοκης χειροτεχνίας κι έγινε το αρχέτυπο κάθε μεταγενέστερης εκμηχάνισης. Από τον Ραμπελαί και τον Μουρ ως τον Μιλ και τον Μόρις, η τυπογραφική έκρηξη προεξέτεινε το νου και τη φωνή των ανθρώπων ώστε να αποκατασταθεί ο ανθρώπινος διάλογος σε μια οικουμενική κλίμακα που γεφύρωνε τις εποχές. Γιατί αν την δούμε απλώς ως στόρευσή πληροφορίας, ή ως καινούργιο μέσο ταχείας ανάκλησης της γνώσης, η τυπογραφία τερμάτισε τον τοπικισμό και τον φυλετισμό, τόσο κοινωνικά όσο και φυσικά, τόσο στον χώρο όσο και στον χρόνο. Πράγματι, οι δύο πρώτοι αιώνες εκτύπωσης με κινητά τυπογραφικά στοιχεία διαπνέοντο πολύ περισσότερο απ'την επιθυμία για αρχαία και μεσαιωνικά βιβλία παρά απ'την ανάγκη συγγραφής και ανάγνωσης νέων βιβλίων. Μέχρι το 1700, πολύ περισσότερο του 50 τοις εκατό των τυπωμένων βιβλίων ήταν αρχαία ή μεσαιωνικά βιβλία. Οχι μόνο η αρχαιότητα αλλά και ο Μεσαίωνας δόθηκαν στο πρώτο ανα-

γνωστικό κοινό του έντυπου λόγου. Και τα μεσαιωνικά κείμενα ήσαν κατά πολύ δημοφιλέστερα.

Όπως και κάθε άλλη προέκταση του ανθρώπου, η τυπογραφία είχε ψυχικές και κοινωνικές συνέπειες που μετέθεσαν προηγούμενα σύνορα και πρότυπα κουλτούρας. Φέρνοντας τον αρχαίο και τον μεσαιωνικό κόσμο σε σύλληξη — ή, όπως θα λέγαμε μερικοί, σε σύγχυση — το τυπωμένο βιβλίο δημιούργησε έναν τρίτο κόσμο, τον μοντέρνο κόσμο, ο οποίος συναπαντά τώρα τη νέα ηλεκτρική τεχνολογία ή νέα προέκταση του ανθρώπου. Τα ηλεκτρικά μέσα κίνησης της πληροφορίας αλλάζουν τις τυπογραφικές κουλτούρες μας το ίδιο βαθιά όσο η γραβούρα άλλαξε τη σχολαστική κουλτούρα του χειρογρά-φου.

Πρόσφατα, η Μπέατρις Ουόρντ περιγράφει στο βιβλίο της *Αλάφιττο* μια ηλεκτρική παρουσίαση γραμμάτων ζωγραφισμένων με φως. Πρόκειται για τη φωτεινή διαφήμιση μιας ταινίας του Νόρμαν Μακλάρεν, για την οποία η Ουόρντ ρωτάει:

Ακόμα ανθρωπότεστε γιατί άρρηστα να πιάω στον κινηματογράφο εκείνο το βράδυ, όταν σας λέω ότι είδα δύο χοντροπόδιαρα αιγυπτιακά άλφα... να περπατάνε χέρι-χέρι με το καμαροτό βάδισμα κομικών του μιούζικ χαλ. Είδα στοίχια σαν-σέριφ να ορθώνονται σα να φορούσαν παπούτσια του μπαλέτου και κυριολεκτικά να χορεύουν sur les pointes... Υστερα από σαράντα αιώνες ενός στατικού κατ'ανάγκη αλαφβήτου, είδα τι μπορούν να κάνουν τα μέλη του στην τέταρτη διάσταση του χρόνου, της ροής, της κίνησης. Καταλαβαίνετε, λοιπόν, ότι ηλεκτρίστηκα.

Όλα αυτά δεν μπορεί παρά να είναι ξένα για την τυπογραφική κουλτούρα με το μόντο της «μια θέση για το καθέτι και το καθέτι στη θέση του».

Η κ. Ουόρντ πέρασε τη ζωή της μελετώντας την τυπογραφία και δείχνει ένα νύχταραιο τακτ στην αιφνιδιασμένη της αντίδραση απέναντι σε γράμματα που δεν τυπώνονται αλλά ζωγραφίζονται με φως. Ισως αυτό σημαίνει ότι η έκρηξη που άρχισε με τα φωνητικά γράμματα (τα «δόντια του δράκου» που έσπειρε ο βασιλιάς Κάδος) θα αντιστραφεί σε συρρίκνωση υπό την πίεση της ακαριαίας ταχύτητας του ηλεκτρισμού. Το αλάφιττο (και η προέκτασή του στην τυπογραφία) έκανε εφικτή την

εξάπλωση της δύναμης που λέγεται γνώση και συνέτριψε τους δεσμούς του φυλετικού ανθρώπου, ανατινάζοντάς τον σε μια συνάθροιση ατόμων. Η ηλεκτρική γραφή και ταχύτητα ριχνουν τώρα επάνω του, ακαριαία κι αδιάκοπα, τις σκοτούρες των άλλων ανθρώπων. Κι ο άνθρωπος ξαναγίνεται φυλετικός. Η ανθρώπινη οικογένεια γίνεται πάλι μια φυλή.

Κάθε μελετητής της κοινωνικής ιστορίας του τυπωμένου βιβλίου μάλλον θα προβληματιστεί από την έλλειψη κατανόησης των κοινωνικών επιπτώσεων της τυπογραφίας. Τους τελευταίους πέντε αιώνες, είναι εξαιρετικά σπάνιος ο ερμηνευτικός σχολιασμός και η επίγνωση των επιδόσεων του τύπου στην ανθρώπινη αισθαντικότητα. Αλλά η ίδια παρατήρηση μπορεί να γίνει και για όλες τις προεκτάσεις του ανθρώπου, είτε πρόκειται για τα ρούχα είτε για τον κομπιούτερ. Φαίνεται ότι μια προέκταση είναι η ενίσχυση ενός οργάνου, μιας αίσθησης ή μιας λειτουργίας, που αναγκάζει το κεντρικό νευρικό σύστημα να μουδιάσει την προεκτεταμένη περιοχή, τουλάχιστο στον βαθμό που έχει σχέση με την άμεση εξέταση και επίγνωση. Τα έμμεσα σχόλια για τις επιπτώσεις του τυπωμένου βιβλίου αφορούν στα έργα του Ραμπελάι, του Θεοβάλτες, του Μονταίνου, του Σουίφτ, του Πορ και του Τζόνς. Οι συγγραφείς αυτοί χρησιμοποιήσαν την τυπογραφία για να δημιουργήσουν καινούργιες μορφές.

Από φυσικής πλευράς, το τυπωμένο βιβλίο, μια προέκταση της οπτικής ικανότητας, εντείνει την προοπτική και το σταθερό σημείο οράσεως ή άποψη. Συνδυασμένη με την οπτική έμφαση στο σημείο οράσεως και στο σημείο φύλης, που προσφέρουν την ψευδαισθήση της προοπτικής, είναι η άλλη ψευδαισθήση ότι ο χώρος είναι οπτικός, ομοιόμορφος και συνεχής. Η γραμμικότητα, η ακρίβεια και η ομοιομορφία της διευθέτησης των κινητών τυπογραφικών στοιχείων είναι αεχθόριστες από τις μεγάλες πολιτιστικές φόρμες και νεωτερισμούς της αναγεννησιακής εμπειρίας. Η νέα ένταση της οπτικής έμφασης και του σημείου οράσεως ή άποψης κατά τον πρώτο αιώνα της τυπογραφίας ενισχύθηκαν με τα μέσα αυτοέκφρασης που έγιναν προστά από την τυπογραφική προέκταση του ανθρώπου.

Από κοινωνικής πλευράς, η τυπογραφική προέκταση του ανθρώπου έφερε τον εθνικισμό, τον βιομηχανισμό, τις μάζικές

αγορές και την καθολική παιδεία και εκπαίδευση. Γιατί η τυπογραφία παρουσίασε μια εικόνα επανωλαμβανόμενης ακρίβειας που επέτρεψε εντέλως νέες φόρμες προέκτασης των κοινωνικών ενεργειών. Ο τύπος απέλευθέρωσε μεγάλες ψυχικές και κοινωνικές ενέργειες κατά την Αναγέννηση, όπως κάνει σήμερα στην Ιαπωνία και τη Ρωσία, αποστρώντας το άτρομο από την παραδοσιακή ομάδα, ενώ ταυτόχρονα έδινε ένα μοντέλο για το πώς να προστίθεται το άτρομο στο άτρομο ώστε να σχηματιστούν μεγάλες συσσωρεύσεις δύναμης. Το ίδιο πνεύμα ιδιωτικού εγχειρήματος, που ενθάρρυνε τους συγγραφείς και τους καλλιτέχνες να καλλιεργήσουν την αυτοέκφραση, οδήγησε άλλους στη δημιουργία γιγάντιων οργανισμών, στρατιωτικών και εμπορικών.

Ισως το πιο σημαντικό από τα δώρα της τυπογραφίας στον άνθρωπο ήταν η αποστασιοποίηση και η μη εμπλοκή — η δύναμη να δρας χωρίς να αντιδράς. Η επιστήμη από τον καιρό της Αναγέννησης έχει εκθειάσει αυτό το δώρο, που έχει γίνει αμνηχανία στην ηλεκτρική εποχή, όπου όλοι οι άνθρωποι εμπλέκονται με όλους τους άλλους συνεχώς. Η ίδια η λέξη *ουδέτερος*, που εξέφραζε την πιο αγέρωχη αποστασιοποίηση και ηθική ακεραιότητα του τυπογραφικού ανθρώπου, από την περασμένη δεκαετία έχει αρχίσει όλο και περισσότερο να σημειώνει *τελείως αδιάφορος*. Η ίδια ακεραιότητα που υπονοούσε ο όρος *ουδέτερος* ως ένδειξη της επιστημονικής και ακαδημαϊκής διάθεσης μιας εγγράμματης και πεφωτισμένης κοινωνίας, τώρα αποθείται βαθμιαία ως *εξειδίκευση* και κατακερματισμός της γνώσης και της αισθαντικότητας. Η κατακερματιστική και αναλυτική δύναμη του έντυπου λόγω της ψυχικής μας ζώη μας έδωσε αυτό τον *διαχασμό της αισθαντικότητας*, που στην τέχνη και τη λογοτεχνία απ' τον καιρό του Σεζάν και του Μπωντλάιρ θεωρείται είδος προς εξαφάνιση σε κάθε πρόγραμμα αναμόρφωσης του γούστου και της γνώσης. Στη *συρρίκνωση* της ηλεκτρικής εποχής, ο αποχωρισμός της σκέψης από το αίσθημα έφτασε να φαίνεται το ίδιο παράξενος με την τημηματοποίηση της γνώσης στα πανεπιστήμια και στα σχολεία. Κι όμως, η δύναμη αποχωρισμού σκέψης και αισθήματος, η ικανότητα να δρας χωρίς να αντιδράς, ήταν αυτό ακριβώς που απέσπασε τον εγγράμματο άνθρωπο από τον φυλετικό κόσμο των στενών οικογενειακών

δεσμών στην ιδιωτική και την κοινωνική ζωή.

Η τυπογραφία δεν ήταν μια απλή πρόσθεση στην τέχνη του γραφέα, όπως και το αυτοκίνητο δεν ήταν απλή πρόσθεση στο άλογο. Η τυπογραφία είχε τη δική της φάση *ασύμματος τηλέγραφου*, όταν δεν είχε ακόμα ενοηθεί κι εφαρμοστεί καλά κατά τις πρώτες δεκαετίες της και δεν ήταν ασυνήθιστο ο αγοραστής ενός τυπωμένου βιβλίου να το πηγαίνει σ' ένα γραφέα για αντιγραφή και εικονογράφηση. Ακόμα και στις αρχές του δέκατου όγδοου αιώνα το *εγχειρίδιο* οριζόταν ως «Κλασική συγγραφή συνταχθείσα λίαν αραιώς υπό των Σπουδαστών, ίνα υπάρχη εις τα Διάστιχα χώρος εισαγωγής Ερμηνείας υπαγορευθείσης υπό του Διδασκάλου». Πριν από την τυπογραφία, στα σχολεία και στις αίθουσες των κολλεγίων πολύς χρόνος αφιερωόταν στη σύνταξη τέτοιων εγχειριδίων. Η αίθουσα διδασκαλίας έτεινε να είναι ένα scriptorium με κάποιο σχολιασμό. Ο σπουδαστής ήταν ο συντάκτης-εκδότης. Με την ίδια έννοια, η αγορά βιβλίων ήταν μια αγορά σχετικά σπάνιων αντικειμένων από δεύτερο χέρι. Η τυπογραφία άλλαξε εξ' ίσου τις διαδικασίες μάθησης και αγοραπωλησίας. Το βιβλίο ήταν η πρώτη μηχανή διδασκαλίας, αλλά και το πρώτο προϊόν μαζικής παραγωγής. Ενισχύοντας και προεκτείνοντας τον γραπτό λόγο, η τυπογραφία απεκάλυψε και επεξέτεινε τη δομή της γραφής. Σήμερα, με τον κινηματογράφο και την ηλεκτρική επιτάχυνση της πληροφοριακής κίνησης, η τυπική δομή του έντυπου λόγου, αλλά και της εκμηχάνισης γενικά, ξεπροβάλλει σαν κλαδί που ξεβράστηκε στην ακτή. Ένα καινούργιο μέσο ποτέ δεν είναι κάποια πρόσθεση σ' ένα παλιό κι ούτε αφήνει το παλιό ήσυχο. Δεν παύει ποτέ να καταπιέζει τα παλαιότερα μέσα έως ότου βρει γι' αυτά καινούργιες φόρμες και θέσεις. Η κοιλούρα του χειρογράφου είχε στηρίξει μια προφορική διαδικασία στην εκπαίδευση, που στα ανώτατα επίπεδα της ονομαζόταν *σχολαστικισμός*. Θέτοντας όμως το ίδιο κείμενο μπροστά σε οποιονδήποτε αριθμό σπουδαστών ή αναγνωστών, η τυπογραφία κατέλυσε πολύ γρήγορα το σχολαστικό καθέστώς της προφορικής συζήτησης. Η τυπογραφία προσέφερε μια τεράστια καινούργια μνήμη για τις γραφές του παρελθόντος κι έκανε ανεπαρκή την προσωπική μνήμη.

Η Μάργκαρετ Μηντ αναφέρει ότι όταν έφερε αρκετά αντι-

τυπα του ίδιου βιβλίου σ'ένα νησί του Ειρηνικού, έγινε μεγάλη αναταραχή. Οι ιθαγενείς είχαν δει βιβλία, αλλά μόνο ένα αντίτυπο από το καθένα, και είχαν υποθέσει πως είναι μοναδικά. Η κατάληξη ή τους για τον ταυτόσημο χαρακτήρα αρκετών βιβλίων ήταν μια φυσική αντίδραση σ'αυτό που τελικά είναι η πιο μαγική και ισχυρή πλευρά της τυπογραφίας και της μαζικής παραγωγής. Πρόκειται για την αρχή της προέκτασης μέσω της ομοιογενετοποίησης που είναι το κλειδί για την κατανόηση της δυτικής ισχύος. Η ανοιχτή κοινωνία είναι ανοιχτή λόγω μιας ομοιομορφης τυπογραφικής εκπαιδευτικής επεξεργασίας που επιτρέπει απεριόριστη επέκταση κάθε συνόλου με προσθετικό τρόπο. Το τυπωμένο βιβλίο, βασισμένο στην τυπογραφική ομοιομορφία και επαναληπτικότητα, ήταν η πρώτη μηχανή διδασκαλίας, ακριβώς όπως η τυπογραφία ήταν η πρώτη εκμηχάνιστη μιας χειροτεχνίας. Όμως, παρά τον ακραίο κατακερματισμό ή εξειδίκευση της ανθρώπινης δράσης που είναι αναγκαία για την επίτευξη του έντυπου λόγου, το τυπωμένο βιβλίο αντιπροσωπεύει μια πλούσια σύνθεση προηγούμενων πολιτιστικών εφευρέσεων. Η συνολική προστάθεια που ενσωματώνεται στο εικονογραφημένο βιβλίο προσφέρει ένα εντυπωσιακό παράδειγμα της ποικιλίας των ιδιαίτερων πράξεων εφεύρεσης που προαπαιτούνται για να επέλθει το νέο τεχνολογικό αποτέλεσμα.

Οι ψυχικές και κοινωνικές συνέπειες της τυπογραφίας περιλάμβαναν την επέκταση του σχαστικού και ομοιόμορφου χαρακτήρα της στη βαθμιαία ομοιογενετοποίηση διαφόρων περιόχων με αποτέλεσμα την ενίσχυση της δύναμης, ενέργειας και επιθετικότητας, την οποία συνδέουμε με τους καινούργιους εθνικισμούς. Ψυχολογικά, η οπτική προέκταση και ενίσχυση του στόμου με τον τύπο είχε *πολλαπλά αποτελέσματα*. Εντυπωσιακό όσο και τα υπόλοιπα είναι αυτό που αναφέρει ο κ. Ε.Μ.Φόρστερ, ο οποίος συζητώντας μερικές αναγεννησιακές φόρμες είτε ότι «το τυπογραφικό πιεστήριο, που είχε τότε ηλίκια μόλις ενός αιώνα, θεωρήθηκε λαθεμένα μηχανή θανάσιως και οι άνθρωποι βιάστηκαν να του αφιερώσουν καθορθώματα και πάθη για χατήρι των μελλοντικών εποχών». Οι άνθρωποι άρχισαν να ενεργούν σα να ήταν εγγενής η αθανασία στη μαγική επαναληπτικότητα και προέκταση του τύπου.

Μια άλλη σημαντική πλευρά της ομοιομορφίας και επαναληπτικότητας της τυπωμένης σελίδας ήταν η πίστη που ασκήθηκε για τη σωστή ορθογραφία, σύνταξη και προφορά. Ακόμα πιο αξιοσημείωτη ήταν η επίδραση της τυπογραφίας στον αποχωρισμό της ποίησης απ'το τραγούδι, της πρόζας από τη ρητορεία και του λαϊκού λόγου από τον καλλιεργημένο λόγο. Στο ζήτημα της ποίησης αποδείχτηκε ότι όπως η ποίηση μπορούσε να διαβάξεται χωρίς ν'ακούγεται, έτσι και τα μουσικά όργανα να μπορούσαν να παίζονται χωρίς να συνοδεύουν κάποιους στίχους. Η μουσική απέκλινε από τον προφορικό λόγο για να ξανασυνκλίσει με τον Μάτσοκ και τον Σένμπεργκ.

Με την τυπογραφία, η διαδίκασια του αποχωρισμού (ή έκρηξης) των λειτουργιών προχώρησε ταχύτητα σ'όλα τα επίπεδα και σ'όλες τις σφαίρες. Πουθενά αλλού αυτό το ζήτημα δεν παρατηρήθηκε και σχολιάστηκε με τόση πίκρα όσο στα έργα του Σαίξπηρ. Ειδικά στον *Βασιλιά Ληρ*, ο Σαίξπηρ προσφέρει ένα εικόνισμα ή μοντέλο της διαδικασίας ποσοτικοποίησης και κατακερματισμού που εισέβαλε στον κόσμο της πολιτικής και της οικογενειακής ζωής. Από την εισαγωγή του έργου ακόμα, ο Ληρ παρουσιάζει τον «σκοτεινό σκοπό μας» σαν σχέδιο μεταβίβασης εξουσιών και καθηκόντων:

Εμείς μονάχα θα κρατήσουμε
Το όνομα και τα προνόμια του Βασιλιά.
Η εξουσία, τα έσοδα και όλα τ'άλλα θα 'ναι
Δικά σας, γιοί μου αγαπημένοι. Γι'αυτό
Και σας μοιράζω τούτο το στέμμα.

Αυτή η πράξη κατακερματισμού και μεταβίβασης καταστρέφει τον Ληρ, το βασίλειό του και την οικογένειά του. Αλλά το διαίρει και βασίλευε ήταν η κυρίαρχη καινούργια ιδέα για την οργάνωση της δύναμης στην Αναγέννηση. Ο σκοτεινός σκοπός μας αναφέρεται στον ίδιο τον Μακιαβέλι που είχε αναπτύξει μια ατομικιστική και ποσοτική ιδέα για την εξουσία, η οποία σκόρπιζε εκείνο τον καιρό περισσότερο φόβο απ'όσο ο Μαρξ στον καιρό μας. Η τυπογραφία, λοιπόν, απείλησε τα συλλογικά πρότυπα μεσαιωνικής οργάνωσης το ίδιο όπως σήμερα ο ηλεκτρονικός σπινάζει τον κατακερματισμένο ατομικισμό μας.

Η ομοιομορφία και επανανάητικότητά του τύπου εμπότισε την Αναγέννηση με την ιδέα του χώρου και του χρόνου ως συνεχών μετρήσιμων ποσοτήτων. Το άμεσο αποτέλεσμα αυτής της ιδέας ήταν η ταυτόχρονη απο-ιεροποίηση του κόσμου της φύσης και του κόσμου της εξουσίας. Η νέα τεχνική ελέγχου των φυσικών διαδικασιών με την κατάκτηση και τον κατακερματισμό διαχώρισε τον Θεό από τη Φύση, καθώς και τον Ανθρώπο από τη Φύση ή τον άνθρωπο από τον άνθρωπο. Η ευθύνη γι' αυτή την εγκατάλειψη του παραδοσιακού οράματος και της συμπαιγούς συνείδησης αποδίδεται συχνά στη μορφή του Μακιαβέλι, ο οποίος όμως απλώς ξεστόμισε τις νέες ποσοτικές και ουδέτερες ή επιστημονικές ιδέες για την εξουσία όπως αυτή εφαρμόζοταν για τη διαχείριση βασιλείων.

Ολόκληρο το έργο του Σαίξπηρ ασχολείται με τα θέματα των νέων περιορισμών της δύναμης βασιλιάδων και ιδιωτών. Κανένας τρόμος δεν θα μπορούσε να είναι πιο μεγάλος από το θέαμα του Ριχάρδου II, του ιερού βασιλιά, που υφίσταται τις απεινώσεις της φυλάκισης και της απογύμνωσής του από καθαγιασμένα προνόμια. Όμως στον *Τρωίλο και Χρισπίδα* βρίσκουμε κυρίως τις καινούργιες μέδες της σχαστικής, ανεύθυνης δύναμης, δημόσιας και ιδιωτικής, να παραλεύουν σαν κυνικός μονόλογος ατομικιστικού ανταγωνισμού:

Πιάβε τον γρήγορο δρόμο,
Γιατί η τιμή τείνείει σε δρομάκι στενό
Όπου μονάχα ένας μπορεί βαδίσει. Κράτα, λοιπόν, το
μονοπάτι
Γιατί η άμυλλα έχει μιλιούνια γιούς
Που ο ένας τον άλλο ακολουθάει. Κι αν λυγίσεις
Η μια στιγμήούλα βγεις απ'την ευθεία,
Σαν ποτάμι ορητικό όλοι σε περνάνε
Και σ'αφήνουν στο τέλος...
(III, iii)

Η εικόνα της κοινωνίας καταταμαχισμένης σε μια ομοιογενή μάζα ποσοτικοποιημένων ορέξεων επισκιάζει το όραμα του Σαίξπηρ στα μεταγενέστερα έργα του.

Απ' τις πολλές απρόβλεπτες συνέπειες της τυπογραφίας, η πιο οικεία ίσως είναι η ανάδυση του εθνικισμού. Η πολιτική

ενοποίηση πλήθυσμών μέσω ομαδοποιήσεων διαλέκτων και γλωσσών ήταν αδιανόητη προτού η τυπογραφία μεταβάλλει κάθε διάλεκτο σε ευρύτατο μαζικό μέσο. Η φυλή, μια εκτεταμένη φόρμα οικογένειας συγγενών εξ αίματος, εξεργάγη με την τυπογραφία και αντικαταστάθηκε από μια συνάθροιση ανθρώπων ομοιόμορφα εκπαιδευμένων να είναι άτομα. Ο ίδιος ο εθνικισμός έφτασε σαν μια έντονη νέα οπτική εικόνα ομαδικής μοίρας και θέσης και βασιζόταν σε μια ταχύτητα πληροφοριακής κίνησης άγνωστη πριν από την τυπογραφία. Σήμερα, ο εθνικισμός ως εικόνα βασίζεται ακόμα στον τύπο, αλλά έχει εναντίον του τα ηλεκτρικά μέσα. Στις μιτίγγες, αλλά και στην πολιτική, η επίδραση ακόμα και του αεροπλάνου κάνει τελείως άχρηστες τις παλαιότερες εθνικές ομαδοποιήσεις κοινωνικής οργάνωσης. Στην Αναγέννηση, ήταν η ταχύτητα του τύπου και οι συννοκλόυδες εξελέξεις στην αγορά και στο εμπόριο αυτά που έκαναν τον εθνικισμό (ο οποίος είναι συνέχεια και ανταγωνισμός σ'έναν ομοιογενή χώρο) κάτι καινούργιο και φουσιολογικό. Με την ίδια έννοια, οι επερογένειες και οι μη ανταγωνιστικές ασυνέχειες των μεσαιωνικών συνεχνιών και οικογενειακών οργανώσεων έγιναν μεγάλη ενόχληση την ώρα που η επίτλχωση της πληροφορίας με τον τύπο ξητούσε περισσότερο κατακερματισμό και ομοιομορφία λειτουργίας. Οι Μπενβενούτο Τσελίνι του καιρού, οι χρυσοχόοι-ζωγράφοι-γλύπτες-συγγραφείς-κοντοτιέροι, αχρηστεύθηκαν.

Απ' τη στιγμή που μια νέα τεχνολογία θα εισχωρήσει σ'ένα κοινωνικό περιβάλλον, το διαβρώνει ασταμάτητα έως ότου εμποτιστεί απ'αυτήν κάθε θεσιμός. Η τυπογραφία διαπότισε κάθε φάση της τέχνης και της επιστήμης τα τελευταία πεντακόσια χρόνια. Είναι εύκολο να εντοπίσουμε τις διαδικασίες με τις οποίες οι αρχές της συνέχειας, της ομοιομορφίας και της επανανάητικότητας έγιναν βάση του απειροστικού λογισμού και του μάρκετινγκ, καθώς και της βιομηχανικής παραγωγής, της νυχταγωγίας και της επιστήμης. Αρκεί μόνο να δείξουμε ότι η επανανάητικότητα χάρισε στο τυπωμένο βιβλίο τον παράξενο καινούργιο χαρακτήρα ενός ομοιόμορφα τιμολογημένου αγαθού ανοίγοντας έτσι τις πύλες στα συστήματα τιμών. Το τυπωμένο βιβλίο διέθετε επιπλέον την ποιότητα της φορητότητας και προστιτότητας που έλπει από το χειρόγραφο.

Άμεσα συνδεόμενη με τις επεκτατικές αυτές ποιότητες ήταν η επανάσταση στη έκφραση. Στις συνθήκες του χειρογράφου, ο ρόλος του συγγραφέα ήταν αόριστος και αβέβαιος, σαν τον ρόλο του τροβαδούρου. Για τούτο και η αυτοέκφραση είχε ελάχιστο ενδιαφέρον. Η τυπογραφία, όμως, δημιούργησε ένα μέσο με το οποίο μπορούσες να μιλάς καθαρά και ξάστερα στον ίδιο τον κόσμο, όπως ακριβώς μπορούσες να θαλασσοπορείς τον κόσμο των βιβλίων, τα οποία προηγουμένως ήταν κλειδωμένα στον πλουραλιστικό κόσμο των μοναστηριών. Η σαφήνεια των τυπογραφικών στοιχείων δημιούργησε τη σαφήνεια στην έκφραση.

Η ομοιομορφία δεισδύσε επίσης στους χώρους του λόγου και της γραφής κι επέτρεψε να απλώνονται σ'ολόκληρη τη σύνθεση ένας μοναδικός τόνος και μια μόνο στάση απέναντι στον αναγνώστη και το θέμα. Ο *άνθρωπος των γραμμών* γεννήθηκε. Με την επέκτασή του στον προφορικό λόγο, αυτός ο ιστονισμός επέτρεψε στους *εγγράμματος* να διατηρούν στην ομιλία τους ένα μόνο *υψηλό τόνο*, ο οποίος ήταν συνταρακτικός κι έδωσε την ευκαιρία στους *πεξογράφους* του δέκατου ένατου αιώνα να οικειοποιούνται ηθικές ποιότητες, κάτι που πολύ λίγιοι σήμερα έχουν διάθεση να μιμηθούν. Ο κορεσμός του καθημερινού λόγου από τις ομοιόμορφες ποιότητες της γραμματικής παιδείας ισοπέδωσε τον καλλιεργημένο λόγο έως ότου έγινε ένα πολύ ικανοποιητικό ακουστικό αντίγραφο των ομοιομορφών και συνεχών οπτικών επιδράσεων της τυπογραφίας. Από την τεχνολογική αυτή επίδραση πηγάζει το παραπέρα γεγονός ότι το χιούμορ, η αργκό και η εντυπωσιακή ζωντάνια του αμερικανο-αγγλικού λόγου είναι μονοπώλια των ημι-εγγράμματων.

Τα τυπογραφικά αυτά ζητήματα για πολλούς ανθρώπους είναι φορτισμένα με αμφισβητούμενες αξίες. Όμως, σε κάθε προσπάθεια κατανόησης της τυπογραφίας είναι αναγκαίο να αποστασιοποιηθούμε από τη συζητούμενη φόρμα αν θέλουμε να παρατηρήσουμε την τυπική της πίεση και ζωή. Αυτοί που πανικοβάλλονται από την απειλή των νεότερων μέσων κι από την επανάσταση που σήμερα σφυρηλατούμε, μια επανάσταση απείρως μεγαλύτερη σε έκταση από τη γουτεμβεργιανή, προφανώς δεν διαθέτουν την ψυχρή οπτική αποστασιοποίηση και

δεν αισθάνονται ευγνωμοσύνη γ'αυτό το πιο ισχυρό απ'όλα τα δώρα που χάρισε στον Δυτικό άνθρωπο η γραμματική παιδεία και η τυπογραφία: Τη δύναμη να δρας χωρίς να αντιδράς ή να εμπλέκεσαι. Εκείνο που δημιούργησε τη δυτική δύναμη και αποτελεσματικότητα είναι ακριβώς αυτό το είδος εξειδίκευσης δι'αποστάσεως. Χωρίς αυτή την απόσταση της δράσης από τα αισθήματα, οι άνθρωποι επιφυλάσσονται και διατάζονται. Η τυπογραφία διδάξε τους ανθρώπους να λένε: «Στο δι-άβλο οι τσιπλές. Πρόσω ολοταχώς».